

Міністерство освіти і науки України

Слов'янський державний педагогічний інститут

Глущенко В.А., Ледняк Ю.В., Рябініна І.М.

Одиниці
фонетико-фонологічного рівня

Навчальний посібник для
студентів
філологічних факультетів

затверджено на засіданні
вченої ради СДПІ
25 квітня 2002 р., протокол №8

Слов'янськ: С Д П І, 2002

У Д К 808.2

ББК 81.2 УКР.

Г-55

Глущенко В.А., Ледняк Ю.В., Рябініна І.М.

Одиниці фонетико-фонологічного рівня: Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів.

Слов'янськ: СДПІ, 2002.- 43 с.

ISBN 966-508-113-6

У навчальному посібнику розглянуто одиниці фонетико-фонологічного рівня, що вивчаються в курсах “Загальне мовознавство” і “Вступ до мовознавства” на філологічних факультетах. Книга може бути використана не тільки студентами, а й учителями-словесниками, а також усіма, хто цікавиться проблемами загальної фонетики і фонології.

За загальною редакцією доктора філологічних наук, професора В.А. Глущенка.

Відповідальний за випуск: кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри загального та російського мовознавства і теорії та історії літератури СДПІ І.М. Казаков.

Рецензенти: доктор філологічних наук, професор А.С.Зеленько (Луганський державний педагогічний університет ім. Тараса Шевченка); доктор філологічних наук, професор Н.П.Шумарова (Київський національний лінгвістичний університет).

ISBN 966-508-113-6

Від авторів

Як відомо, мова реалізується в мовленні, а мовлення має звукову оболонку (писемна фіксація мовлення вторинна). Думка людини оприлюднюється за допомогою звуків. Вони є фізичною величиною і тому можуть сприйматися, що робить можливим саме існування мови. Усі інші (нефонетичні) одиниці мови постають як величини ідеальні. Безпосередньо, без допомоги звуків, вони сприйматися не можуть (це, зокрема, стосується слів). Без звуків неможливо передати ні глибини філософської думки, ні чарівності поетичного образу. (Це справедливо й по відношенню до наголосу та інтонації.)

Звуки мовлення є мінімальними одиницями мовленнєвого ланцюга. Звуку мовлення в мові відповідає фонема, що входить до складу морфем як мінімальний сегментний компонент. Ми б назвали звуки атомами мовлення, а фонemi – атомами мови.

Отже, мовлення й мова без звукових одиниць існувати не можуть. Тому закономірно, що здавна філологи почали досліджувати звукову будову мови, чітко відмежовуючи її від граматичної будови та словникового складу мови. У лінгвістиці ХХ ст. було виділено мовні рівні. Основними рівнями є фонетико-фонологічний, морфемо-морфологічний, синтаксичний і лексико-семантичний. До проміжних відносять морфонологічний, словотвірний і фразеологічний. У цьому переліку фонетико-фонологічний рівень не випадково посідає почесне перше місце.

Фонетика і фонологія мають важливе теоретичне і практичне значення. Знання явищ фонетико-фонологічного рівня є основою дослідження явищ інших мовних рівнів. Наведемо простий приклад. Морфемний склад займенника *моя* (*моя книжка*) можна визначити лише за умови чіткого уявлення про звуковий склад цього слова: [моја́]; тут треба виділити закінчення *-а* та непохідну основу, яка дорівнює кореню: *мој-а*. Знання особливостей артикуляції звуків, їх акустичних і функціональних властивостей, закономірностей сполучуваності становить одну з головних передумов підвищення культури усного мовлення,

удосконалення літературної вимови, дикції, раціоналізації письма. Фонетику активно використовують у логопедії в процесі подолання дефектів мовлення в дітей, у сурдопедагогіці, де фонетика є теоретичною основою навчання мови дітей з вадами слуху. Фонетика відіграє важливу роль у перевірці та підвищенні ефективності різних засобів зв'язку (зокрема телефонного), в автоматичному розпізнаванні мовлення.

Вивченню фонетики й фонології конкретних мов у практиці вищої школи передують вивчення загальної фонетики й фонології. Явища і процеси фонетико-фонологічного рівня викликають у студентів певні труднощі. Одна з них пов'язана з великим обсягом матеріалу в підручниках і навчальних посібниках, що утруднює розмежування основного й другорядного. Тому ми намагалися подавати матеріал якомога стисло, конспективно, опускаючи деталі.

Тим, хто захоче поглибити свої знання, рекомендуємо звернутися до літератури, наведеної в кінці книги.

§ 1. Фонетика і фонологія як розділ мовознавства

Фонетика і фонологія (від гр. *phone* – звук) – це розділ мовознавства, що вивчає звукові одиниці. Звукові одиниці мають матеріальну природу. Хоча вони позбавлені значення, вони є будівельним матеріалом, засобом матеріальної реалізації значимих одиниць мови (морфем, слів та ін.) і служать для їхнього розрізнення (порівн. [ліс] – [біс], [ру́ки] – [рукі́]).

Звукові одиниці поділяються на лінійні (сегментні) і нелінійні (суперсегментні). До лінійних одиниць належать фрази, мовленнєві такти, фонетичні слова, склади і звуки (фонеми). Такі одиниці виступають одна за одною в лінійній послідовності. Найбільш значна лінійна одиниця – фраза (від грец. *phrasis* – вислів, мовний зворот). Це закінчене за змістом висловлення, що поєднується особливою інтонацією і відокремлюється паузою від інших таких же одиниць. В середині фрази виділяються мовні такти – групи слів, об'єднаних інтонацією. Один від одного мовні такти відокремлюються паузами, більш короткими, ніж міжфразові. При членуванні фрази на відрізки мовленнєвий такт може збігатися

з дихальною групою (відрізком мови, що вимовляється без пауз, одним поштовхом видихуваного повітря) і синтагмою (семантико-синтаксичним об'єднанням слів). Іноді поняття *мовленнєвий такт* і *синтагма* ототожнюються, і в цьому випадку поєднуються ознаки інтонаційної, значеннєвої і синтаксичної цілісності.

Мовні такти складаються з фонетичних слів. Фонетичне слово – це самостійне слово з пов'язаними з ним ненаголошеними службовими словами – енклітиками (гр. *enklitike* з *enklino* – “схиляюся”), які стоять після слова, що має наголос, і проклітиками (від гр. *proklino* – “нахиляю вперед”), які стоять перед словом, що має наголос. Іноді наголос може переходити зі знаменного слова на службове (наприклад, рос. *из лэса* – *úz лесу*).

Як парость виноградної лози | плекайте мову | пильно й ненастанно | політь бур'ян || (М.Т.Рильський)

Фонетичні слова поділяються на склади, що, у свою чергу, складаються зі звуків (фонем).

Нелінійні одиниці – це наголос та інтонація. Нелінійні одиниці не існують окремо від лінійних одиниць, вони ніби надбудовуються над лінійними.

Напрямок фонетики, що вивчає об'єктивні властивості звукових одиниць за допомогою спеціальних методів (з використанням різних приладів, за допомогою яких проводяться експерименти для виявлення тих чи інших характеристик, їхньої відносної значимості й особливостей прояву в різних умовах мовного спілкування), називається експериментальною (інструментальною) фонетикою.

Описова фонетика має справу з якою-небудь мовою (діалектом) на певному етапі його історичного розвитку (у синхронії). Її предмет – основні закономірності використання різних звукових одиниць при оформленні значимих одиниць мови (чергування голосних і приголосних, звукові характеристики морфем та ін.).

Історична фонетика і фонологія встановлює шляхи розвитку звукової системи мови, розглядає звукові одиниці в діахронії. Основними джерелами істо-

ричної фонетики і фонології є матеріал давніх писемних пам'яток і сучасні діалектні дані.

Порівняльна фонетика і фонологія базується на описових фонетиках і встановлює подібність і розходження мов, що зіставляються, у складі звуків (фонем), у їхньому розподілі в мовному потоці, у їхніх змінах та ін. У результаті з'ясовується специфіка звукових систем різних мов.

Загальна фонетика і фонологія розглядає загальні закономірності, що діють у звукових системах різних мов. Вона є теоретичною базою для фонетичного аналізу якої-небудь конкретної мови.

Деякі лінгвісти розглядають фонетику і фонологію як два різні (хоча і тісно зв'язані між собою) розділи мовознавства. Однак більшість дослідників включає їх в один розділ. Якщо вважати, що атрибутами мовної системи є субстанція, структура та функція (О.С. Кубрякова, Г.П. Мельников), то фонетика вивчає субстанцію звукових одиниць, а фонологія – їхню структуру і функцію. Фонологію часто називають функціональною фонетикою.

§ 2. Звуки мови. Аспекти їх вивчення

Центральне місце у фонетиці й фонології посідає вчення про звуки (фонемі). Звук мови – це мінімальний нечленований елемент людської мови.

Звук мови – складне явище. Він утворюється відповідними органами мовця, його чують слухачі, він сприймається в звуковому комплексі, за яким закріплене певне значення.

Отже, звук мови можна розглядати в трьох аспектах.

1. З позиції мовця звук – це сукупність певних рухів органів мовного апарату. Перед нами артикуляційний (фізіологічний) аспект, яким займається артикуляторна (артикуляційна) фонетика.
2. З позиції слухача звук – це коливання повітря, що мають певні фізичні характеристики. У цьому випадку говорять про акустичний (фізичний) аспект, що досліджується акустичною фонетикою.
3. З позиції лінгвіста звук - це елемент мовної системи. На цій підставі

виділяється лінгвістичний (функціональний, фонологічний) аспект. У його межах вчені оперують не поняттям звука як одиниці мовлення, а поняттям фонему як одиниці мови, що є предметом фонології.

§ 3. Апарат мовлення

Апарат мовлення – це органи людини, пристосовані для створення та сприйняття звукової мови.

У широкому розумінні мовний апарат охоплює центральну нервову систему, органи слуху, необхідні для сприйняття звуків і корекції звукоутворення, і органи мовлення, необхідні для утворення звуків.

З фізіологічної точки зору мова – одна з функцій центральної нервової системи людини. Нервова система, з одного боку, є причиною виникнення звуків, а з іншого боку – бере участь у сприйнятті й усвідомленні звуків мови.

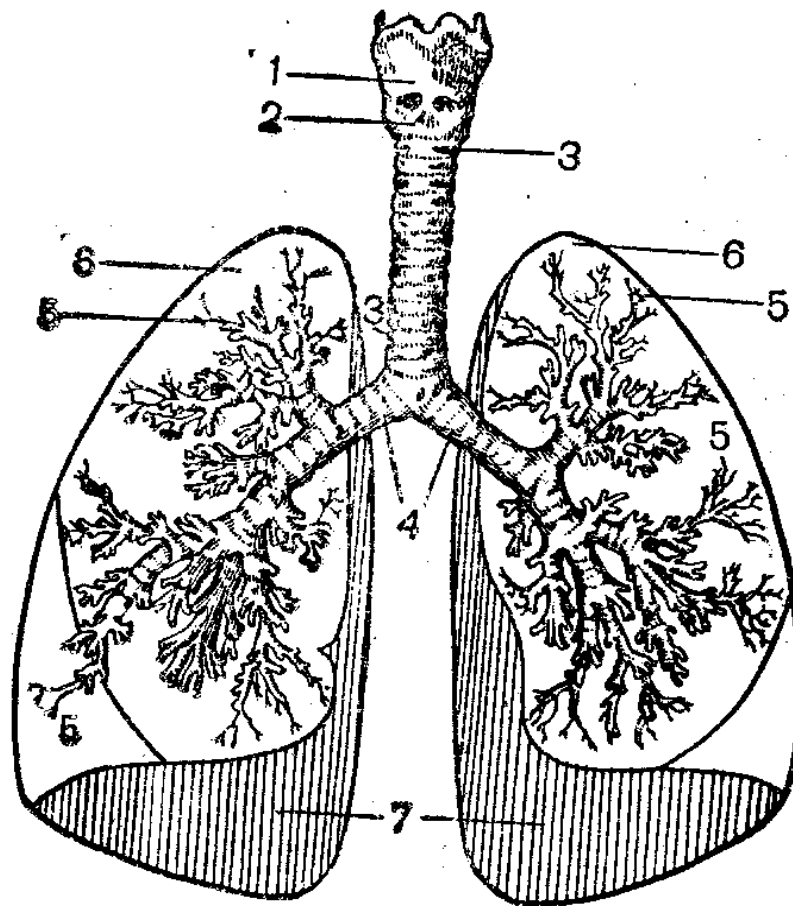
Органи мовлення (чи мовний апарат у вузькому розумінні) складаються з дихальних органів, гортані, надгортанних порожнин (т.зв. надставна труба) і органів вимови.

Обов'язкова умова голосо- і звукоутворення – повітряний струмінь, що виходить із легенів.

Легені являють собою конусоподібні органи, розташовані в грудній клітині по сторонах від серця. Широкою основою вони звернені до діафрагми (грудобрюшної перегородки), з боків прикріплюються до ребер.

З внутрішньої поверхні в легені входять бронхи, судини і нерви. Через бронхи в легені проходить повітря, що надходить через носову (ротову) порожнину, гортань і трахею. У легенях бронхи розгалужуються, поділяються на більш дрібні гілки. Кінцеві гілки – бронхіоли – поділяються на альвеолярні ходи, що закінчуються численними легневими пухирцями – альвеолами, через стінки яких відбувається газообмін. Угорі ліва та права бронхи з'єднуються в трахею (дихальне горло), що закінчується гортанню. Трахея має вид трубки, сплющеної позаду, і складається з напівкільцевих хрящів, покритих єднальною тканиною.

Дихальні органи (мал. 1)

1 – щитовидний хрящ; 2 – персневидний хрящ; 3 – дихальне горло (трахея); 4 – бронхи; 5 – кінцеві розгалуження бронхіальних гілочок; 6 – верхівки легенів; 7 – основа легенів.

Під час вдиху грудна клітина та легені розширюються, оскільки скорочується й ущільнюється діафрагма, що розтягує легені в довжину, й скорочуються зовнішні міжреберні м'язи, що розтягують легені в поперечнику. Тиск атмосферного повітря перевищує тиск повітря, що знаходиться в легенях. Повітря ззовні немовби всмоктується в дихальні органи.

Під час видиху скорочення міжреберних і діафрагмальних м'язів слабшає, ребра опускаються, діафрагма стає куполоподібною, в результаті чого починається зменшення обсягу грудної клітини і стискування легенів. Тиск повітря в легенях перевищує атмосферне, утворюється повітряний струмінь, що виштовхується назовні – необхідна умова утворення звуків.

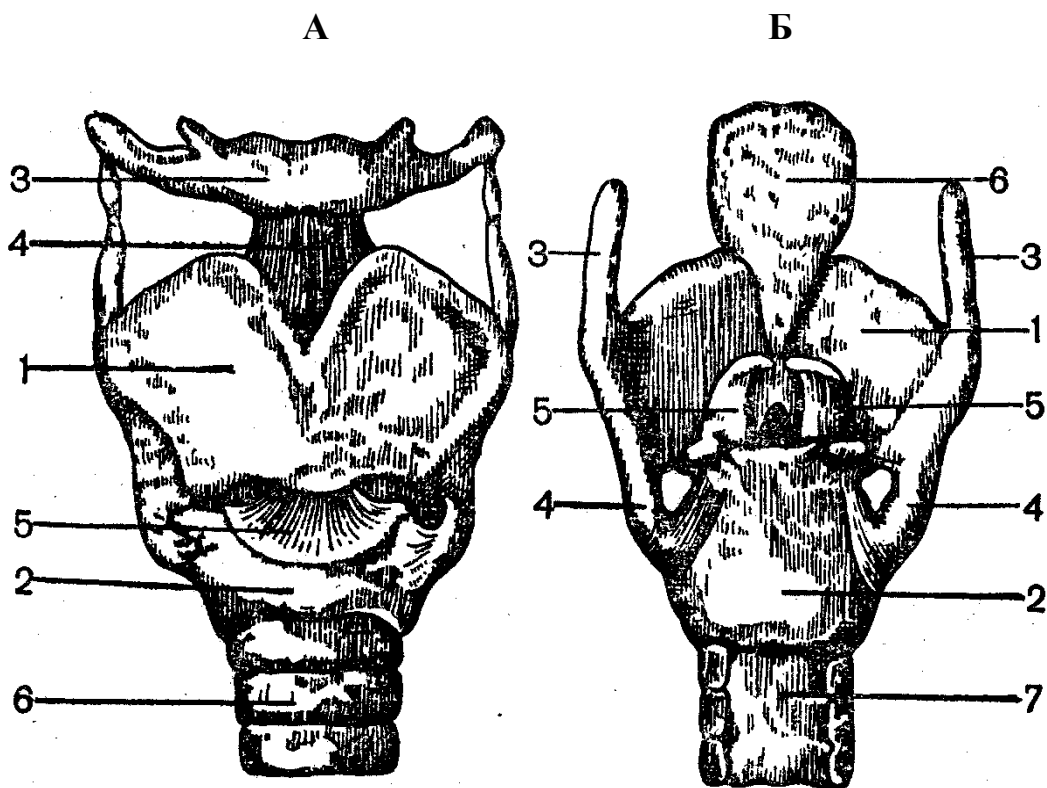
Варто розрізняти дихання фізіологічне (при відсутності мови) і мовне. У

першому випадку вдихування та видихування за тривалістю приблизно рівні. Здійснюється фізіологічне дихання у нормі через ніс. При мовному диханні вдих прискорюється, а видих значно уповільнюється, кількість видихуваного повітря може бути в кілька разів більше, ніж при фізіологічному диханні. Мовне дихання здійснюється в основному через рот.

Гортань (larynx). Із трахеї повітря попадає до її верхньої розширеної частини – гортані – трубки зі з'єднаних короткими мускульними зв'язками хрящів, вкритих з'єднувальною тканиною (мал. 2, 3, 4, 5, 6).

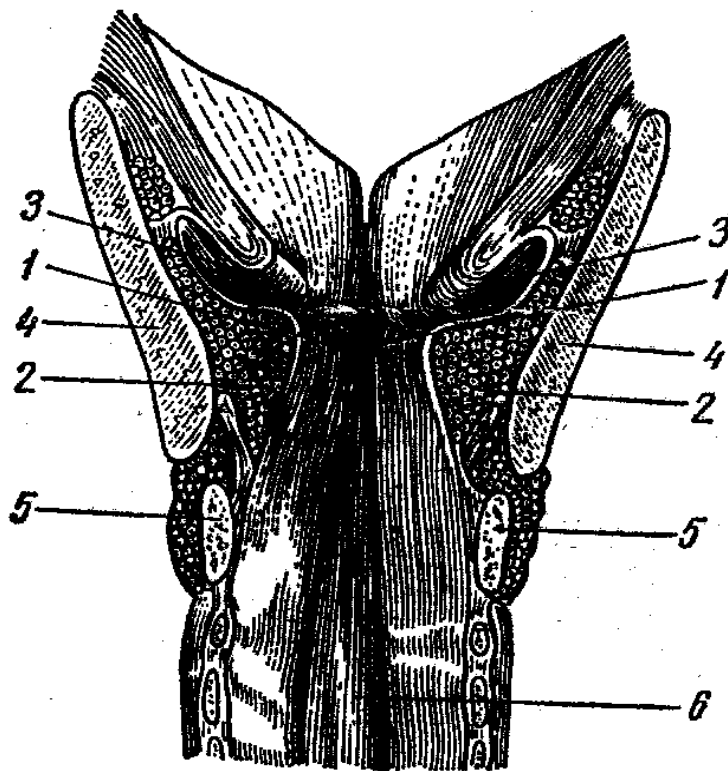
Гортань (мал. 2)

А. Гортань спереду: 1 – щитовидний хрящ; 2 – персневидний хрящ; 3 – під'язикова кістка; 4 – середня щито-під'язикова зв'язка (поєднує щитовидний хрящ із під'язиковою кісткою); 5 – середня щито-під'язикова зв'язка; 6 – трахея.

Б. Гортань ззаду: 1 – щитовидний хрящ; 2 – персневидний хрящ; 3 – верхні роги щитовидного хряща; 4 – нижні роги щитовидного хряща; 5 – черпаловидні хрящі; 6 – надгортанник; 7 – перепончата (задня) частина трахеї.

Фронтальний розріз гортані (мал. 3)

1 – істинні голосові зв'язки; 2 – голосовий мускул; 3 – неістинні голосові зв'язки; 4 – щитовидний хрящ; 5 – персневидний хрящ; 6 – передня стінка трахеї.

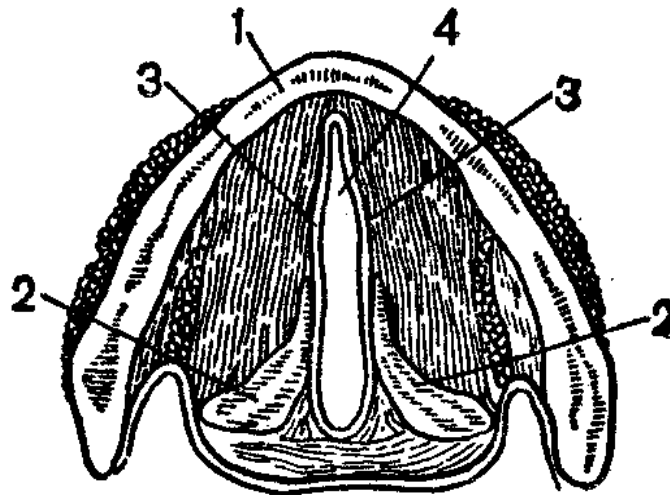
Персневидний хрящ – останній хрящ трахеї, нерухомо з нею з'єднаний. Це немовби основа гортані. Вузька передня частина персневидного хряща називається обручем, широка задня – печаткою.

Щитовидний хрящ являє собою дві хрящові пластинки у формі неправильних чотирикутників, що зрослися спереду під кутом, який утворює виступ (т.зв. кадик). Позаду в цього хряща є чотири відростки. Нижні роги – два спрямованих униз коротких відростки – рухливо з'єднані з персневидним хрящем. Верхні роги – більш довгі відростки, спрямовані догори, – ремінноподібними зв'язками з'єднані з кінцями під'язичної кістки.

У верхньому куті щитовидного хряща знаходиться надгортанник – м'який плескуватий хрящ грушоподібної форми. Його вузька частина за допомогою зв'язки з'єднана з щитовидним хрящем. Його широка частина, завдяки дії зв'язки

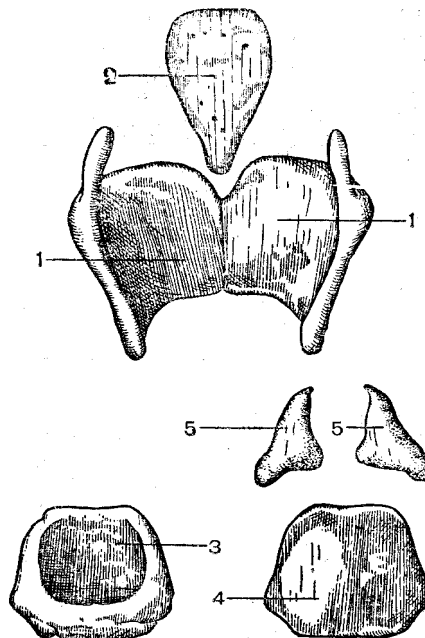
заних з нею м'язів, може знаходитися в похилому чи вертикальному положенні, відкриваючи верхній вхід у гортань, або нахилитися назад, закриваючи цей вхід і охороняючи дихальне горло від потрапляння їжі при ковтанні.

Поперечний розріз гортані (мал. 4)

1 – щитовидний хрящ; 2 – черпаловидні хрящі;
3 – край голосових зв'язок; 4 – голосова щілина.

Хрящі гортані (мал. 5)

1 – щитовидний хрящ; 2 – надгортанник; 3 – персневидний хрящ (спереду); 4 – персневидний хрящ (ззаду); 5 – черпаловидні хрящі.

Зверху на печатці персневидного хряща з боків розташовані два маленьких хряща у формі неправильних трикутників – черпаловидні (пірамідальні) хрящі, з'єднані рухливо з персневидним хрящем. Завдяки дії прикріплених до них м'язів черпаловидні хрящі можуть наближуватися і розходитися, повертатися досередини і назовні, регулюючи положення прикріплених до них голосових зв'язок.

Голосові зв'язки являють собою дві пружні складки, що виступають у середину гортані і йдуть спереду назад. У кожній з цих т.зв. істинних голосових зв'язок знаходиться голосовий мускул, завдяки дії якого зв'язка рухається. Зв'язки вкриті еластичною тканиною, що утворює на кожній з них стрічкоподібне утовщення.

Передні кінці зв'язок сходяться і зрощені з тканиною внутрішнього куту щитовидного хряща, а задній кінець кожної з них прикріплений до голосового відростку одного з черпаловидних хрящів.

Над цими зв'язками розташована ще пара складок. Мускулів у них нема, вони більш пухкі й масивні. Це т.зв. неістинні голосові зв'язки. Звичайно вони захищають істинні голосові зв'язки при випадковому потраплянні до гортані рідини, їжі і т.п., але у випадку захворювання істинних зв'язок у певній мірі можуть їх замінити, хоча голос у цьому випадку буде низьким і хриплим.

Коли внаслідок скорочення відповідних м'язів черпаловидні хрящі роблять рух, змінюється стан голосових зв'язок, вони можуть розсовуватися, і між ними утвориться вільний простір – голосова щілина (мал. 6).

Різні форми голосової щілини (мал. 6)

а) затвор

б) голос

в) шепіт

г) видих

д) вдих

При фізіологічному диханні і вимові глухих звуків голосові зв'язки розслаблені, голосова щілина широко розкрита, повітря вільно проходить крізь неї,

ніякий звук при цьому не утвориться.

При вимові голосних, сонорних і дзвінких приголосних голосові зв'язки напружені й наближені, голосова щілина практично закрыта. Під тиском повітря зв'язки розходяться, пропускають порцію повітря і знову сходяться. Такі рухи голосових зв'язок повторюються періодично з великою швидкістю. Повітря з гортані виходить поштовхами. Коливання голосових зв'язок викликані ритмічним чергуванням у надгортанних порожнинах згущення і розрідження повітря. Ці коливання сприймаються нами як голос (тон).

Звуки шепітної мови утворюються, коли голосові зв'язки розслаблені, а голосова щілина більш-менш звужена. Повітря з силою проходить крізь голосову щілину, виникають аритмічні коливання, що сприймаються як шепіт.

Теоретично висотний діапазон людського голосу – 40 – 1700 Гц (тобто повних коливань у секунду), а практично середній діапазон голосу в чоловіків – 85 – 200 Гц, у жінок – 160 – 340 Гц (у співі діапазон ширший найнижчий тон баса – 80 Гц, найвищий тон сопрано – 1300 Гц).

Чим довші та товщі голосові зв'язки, тим нижче голос. У стані спокою довжина голосових зв'язок чоловіків у середньому дорівнює 1,5 см, у жінок – 1,2 см. Крім того, на висоту голосу впливають ступінь напруженості зв'язок, їхня пружність, сила мускулів, що розтягують зв'язки та ін.

Процес звукоутворення, що починається в гортані, закінчується в надгортанних порожнинах за допомогою органів вимови (мал. 7).

З гортані повітря попадає в **глотку (pharynx)**. Вона являє собою трубку діаметром близько 3 см., з м'якими стінками. Верхня частина глотки – носоглотка – має два отвори (хоани), що ведуть у порожнину носа. Вхід у носову порожнину може бути закритий піднебінною фіранкою (м'яким піднебінням), що піднімається і притискується до стінки носоглотки. Середня частина глотки через зів – широкий отвір у передній стінці – сполучається з порожниною рота. У задній стінці глотки закладені мускули, скорочення яких приводить до звуження глотки в результаті деякого випинання задньої стінки. У ряді мов у глотці утворюються шуми деяких приголосних звуків. Але основна роль глотки в

утворенні звуків – роль резонатора.

Найбільш важливою для утворення звуків мови є **ротова порожнина (os, oris)**. У ній знаходяться рухливі мовні органи. Вони під дією нервових імпульсів, що надходять з кори головного мозку, роблять різні рухи, завдяки яким порожнина рота є резонатором, що постійно змінює свою форму й обсяг. Рух органів мовлення створює на шляху повітряного струменя перешкоду, при подоланні якої виникає шум, властивий приголосним звукам.

Найбільш рухливий орган ротової порожнини – **язик (lingua)**, що складається з м'язів, що йдуть у різних напрямках, які, скорочуючись, викликають різноманітні рухи язика в цілому чи окремих його частин. Звичайно в язиці розрізняють спинку (тіло) і корінь (основа язика, з'єднана з під'язичною кісткою та надгортанником). Для зручності класифікації звуків умовно розрізняють кінчик язика, передню, середню і задню частини спинки.

Передню м'яку межу ротової порожнини утворюють **губи (labia)**, причому нижня губа рухоміша за верхню, а тверду нерухому межу – **зуби (dens, dentis)**. Корені зубів знаходяться в лунках, що утворюють опуклий горбкуватий валик. Це піднебінні (не плутати з легеневидами) **альвеоли** (від лат. alveolus – жолобок, виїмка).

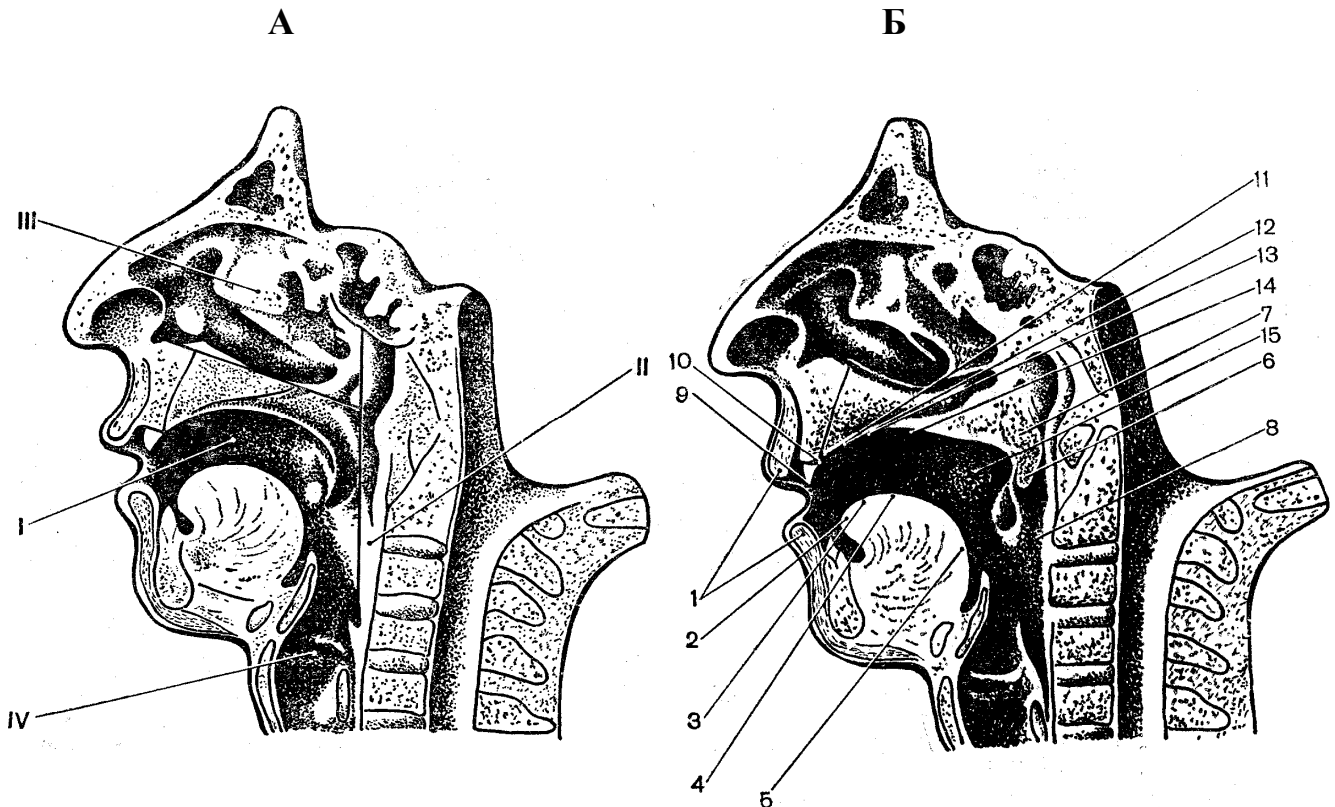
Верхньою межею порожнини рота й одночасно межею між ротовою і носовою порожнинами є піднебіння. Розрізняють тверде і м'яке піднебіння. **Тверде піднебіння (palatum)** має кісткову основу і являє собою частину верхньої щелепи. Воно починається за альвеолами і закінчується на рівні останніх зубів; умовно поділяється на переднє і середнє піднебіння.

Задньою межею порожнини рота є **м'яке (заднє) піднебіння, чи піднебінна фіранка (velum)**, – м'язове утворення, що звисає в зів і закінчується виростом, що називається **маленьким язичком (uvula)**. Коли піднебінна фіранка опущена і вільно звисає в область глотки, повітряний струмінь безперешкодно проходить до носової порожнини. У цьому випадку утворюються носові звуки (наприклад, рос. і укр.[м], [н]; франц. [Œ]). Коли м'язи м'якого піднебіння скорочуються, воно піднімається, закриваючи повітряному струменю вхід до носо-

вої порожнини. Так утворюються чисті, неносові звуки.

Порожнина носа (nasus, nasalis), на відміну від глотки та ротової порожнини, є резонатором постійної конфігурації. Як резонатор вона виступає при опущеній піднебінній фіранці.

Сагітальний розріз голови (мал. 7)

А. Сагітальний розріз голови з опущеним м'яким піднебінням: I – ротова порожнина; II – глотка (фарінкс); III – носова порожнина; IV – гортань;

Б. Сагітальний розріз голови з піднятим м'яким піднебінням.

Активні органи: 1 – губи; 2 – передня частина язика; 3 – середня частина язика; 4 – задня частина язика; 5 – корінь язика; 6 – маленький язичок; 7 – м'яке піднебіння; 8 – задня стінка глотки.

Пасивні органи: 9 – край верхніх передніх зубів; 10 – задня поверхня верхніх передніх зубів; 11 – альвеоли; 12 – передня частина твердого піднебіння; 13 – середина піднебіння; 14 – передня частина м'якого піднебіння; 15 – задня частина м'якого піднебіння.

Залежно від того, яку роль відіграють органи мовлення в утворенні звуків, їх поділяють на **активні** й **пасивні**. Активні органи утворюють різні рухи, необхідні для звукоутворення. Вони наближуються або змикаються з пасивними (нерухомими) органами.

До активних органів відносять губи, язик, м'яке піднебіння з маленьким язичком, стінки глотки та голосові зв'язки.

До пасивних органів відносять тверде піднебіння, альвеоли та зуби.

Коли один одному протистоять два активних органи, один з них виконує функцію пасивного. Так, при утворенні українського приголосного [r] активна задня частина спинки мови, а м'яке небо виступає як пасивний орган; при утворенні французького грасуючого [r] активний маленький язичок, а корінь язика є пасивним органом.

Сукупність необхідних для утворення того чи іншого звуку положень і робіт органів мовлення того, хто говорить, називається артикуляцією (лат. *articulatio* від *articulare* – “членороздільно вимовляти”).

§ 4. Розходження між голосними та приголосними звуками

Усі звуки поділяються на дві групи – **голосні** (*vocales*) і **приголосні** (*consonantes*). Поділ здійснюється з урахуванням трьох критеріїв – артикуляційного, акустичного та функціонального.

1. Утворення голосних характеризується вільним проходом повітряного струменя, утворення приголосних – перешкодою. Отже, при утворенні голосних органи мови напружені рівномірно, а при утворенні приголосних напруга зосереджена в місці перешкоди. При утворенні голосних повітряний струмінь слабкіший, ніж при утворенні приголосних.
2. Голосні утворюються за допомогою тільки голосу (тону), без участі шуму. При утворенні приголосних шум обов'язковий. Існують приголосні, що складаються тільки із шуму. До них належать усі глухі.
3. Як правило, голосні – основна частина складу, а приголосні їх супроводжують.

Систему голосних у мові називають вокалізмом, систему приголосних – консонантизмом.

§ 5. Артикуляційна класифікація голосних і приголосних

В основі традиційної класифікації звуків мови лежать їхні артикуляційні характеристики, однак використовуються і деякі акустичні ознаки.

Артикуляційна база

Подібні звуки різних мов можуть мати відмінності у вимові. Порівняйте український приголосний [т] і звук [t] в англійській мові. Український [т] є дорсальним звуком: він утворюється передньою частиною спинки язика з опущеним кінчиком (який зближується з передніми верхніми зубами). При вимові англійського [t] діє кінчик язика, що зближується з альвеолами (перед нами апікальний приголосний). Зокрема, в українській мові всі передньоязикові зубні приголосні є дорсальними. Звідси можна зробити висновок, що кожна мова має свою артикуляційну базу. Артикуляційна база – це сукупність типових рухів і станів органів мовлення, необхідних для вимови звуків даної мови.

Можна виділити такі особливості артикуляційної бази мови:

1. Артикуляціям усіх подібних звуків даної мови властиві однакові риси. Так, в українській мові задньоязикові приголосні артикулюються глибоко, у туркменській задньоязикові просунуті вперед.
2. Мовам світу притаманна неоднакова активність різних органів мовлення. Наприклад, в українській мові язичок як активний орган не використовується; тут немає язичкових приголосних. А у французькій мові язичок є активним органом. З іншого боку, в українській мові у додатковій артикуляції активно використовується середня частина спинки язика, і цим пояснюється наявність у цій мові м'яких (палаталізованих) приголосних, які протистоять парним твердим як самостійні фонемі. Цього немає у французькій мові: така додаткова артикуляція, як палаталізація, не використовується; кореляція за твердістю – м'якістю тут відсутня.
3. У різних мовах спостерігається неоднакове поєднання рухів різних органів мовлення. У російській мові робота губів обов'язково поєднується із заднім положенням язика, тому лабіалізовані голосні ([o], [y]) є одночасно голосними заднього ряду. У французькій, німецькій, тюркських та інших мовах губна артикуляція може поєднуватися як із заднім, так і з переднім положенням язика.

Класифікація голосних звуків

Голосні розрізняються в залежності від положення язика, губ, м'якого піднебіння (органів, що змінюють форму й обсяг резонатора), а також тривалості (довгі і короткі).

Основні ознаки визначаються положенням мови в ротовій порожнині. В залежності від підняття язика по горизонталі голосні поділяються на ряди. Виділяють передній, середній (змішаний) і задній ряд. Так, українські [i], [и], є голосними переднього ряду, [a] – середнього, [o] та [y] – заднього.

За ступенем піднесення спинки язика по вертикалі розрізняють підняття (піднесення) – високе (верхнє), середнє й низьке (нижнє). Інакше кажучи, це ступінь розкриття рота: українські голосні [i],[и],[y] – вузькі (високого піднесення), [e] та [o] – середні (середнього піднесення), [a] – широкий (нижнього піднесення).

Додаткові ознаки визначаються дією інших мовних органів – губ і м'якого піднебіння.

Участь губ. Діючи активно, губи випинаються наперед, додаючи резонатору подовженої форми (такі, наприклад, українські голосні заднього ряду [o] та [y]). Звуки, утворені за участю губ, називаються лабіалізованими (огубленими). Якщо губи пасивні, передня частина резонатора буде більш короткою, тому що межею резонатора стають верхні та нижні зуби. Звуки, утворені без участі губ, називаються нелабіалізованими (неогубленими).

Участь м'якого піднебіння. Піднімаючись, м'яке піднебіння закриває для видихуваного повітря прохід до носової порожнини. Відповідні голосні називаються неносовими (неназальними, чистими, ротовими). Опускаючись, м'яке піднебіння відкриває повітряному струменеві вхід до носової порожнини. Голосні з носовим резонансом називаються носовими (назальними). У російській та українській мовах їх немає; вони є в польській, французькій і ряді інших мов.

Для деяких мов (наприклад, англійської, німецької, французької) важливим є протиставлення голосних за довготою – короткістю.

Поряд із простими голосними в мовах є дифтонги: англійське *go* [gou]

“йти”, північноукраїнське [d'ied] “дід”. Дифтонги – це голосні складної артикуляції, що утворюють один склад і виступають як єдиний звук мовлення і одна фонема. Дифтонги бувають висхідні та спадні. У спадних дифтонгах сильним є перший елемент: англійський [óu] (go), німецькі [áo] (Baum “дерево”), [áe] (ein “один”). У висхідних дифтонгах сильним виступає другий елемент: іспанський [uó] (nuevo “новий”), північноукраїнські [уó], [уí] ([нуос], [нуіс]).

Від дифтонгів слід відрізнити дифтонгоїди (термін російського мовознавця Л.В.Щерби). Дифтонгоїди – це наголошені голосні, що мають на початку або в кінці своєї артикуляції призвук іншого голосного. Вони є, зокрема, в російській мові. Це звуки [ʰa] у словах типу [мʰáл], [aʰ] у словах типу [мáʰт'] (у транскрипції звичайно вживають знаки [·a] та [a·]).

Класифікація приголосних звуків

Класифікація приголосних базується на чотирьох основних ознаках. Це:

1) активний діючий орган, що утворює перешкоду; 2) характер перешкоди; 3) поведінка голосових зв'язок; 4) положення м'якого піднебіння. Враховуються й інші властивості артикуляції – наприклад, пасивний діючий орган, кількість звужень (фокусів), місце проходження повітряного струменя, наявність додаткової артикуляції.

I. За активним діючим органом приголосні поділяються на:

1) губні (лабіальні), що за пасивним органом підрозділяються на:

а) губно-губні (білабіальні) – такими, наприклад, є російський та український [п], англійський [w];

б) губно-зубні (лабіодентальні) – прикладом можуть служити російські й українські [у] та [ф] (в українській мові є і губно – губний [у]);

2) язикові (лінгвальні):

а) передньоязикові:

- апікальні (від лат. apex – “верхівка”): активним є кінчик язика, що разом з передньою частиною спинки піднімається до верхніх зубів і альвеол (наприклад, англ. [t], [d]);

- дорсальні (від лат. dorsum – “спина”): кінчик язика опущений до нижніх зубів,

а передня частина спинки наближена до верхніх зубів і альвеол (наприклад, укр. [т], [д]);

- какумінальні (від лат. *cusumen* – "гострий кінець", "вершина"): передня частина спинки язика трохи увігнута досередини, а кінчик язика піднятий (наприклад, рос. [ш], [ж], [ч]);

- ретрофлексні: кінчик язика загнутий назад (наприклад, англ. [ʃ]).

За пасивним органом передньоязикові приголосні можна розділити на зубні, чи дентальні (наприклад, укр. [д], [з]), міжзубні, чи інтердентальні (кінчик язика знаходиться між верхніми й нижніми зубами – наприклад, англ. [ð]), альвеолярні, чи надзубні (наприклад, укр. [р], англ. [t]) і передньопіднебінні, чи постальвеолярні (наприклад, англ. [ʃ]).

б) середньоязикові – наприклад, укр. [j], іспан. [ñ]. За пасивним органом вони середньопіднебінні, чи палатальні, тому що утворюються в результаті зближення або змикання середньої частини спинки язика з твердим (середнім) піднебінням;

в) задньоязикові – наприклад, укр. [г], [к], [х]. За пасивним органом вони задньопіднебінні, чи веллярні, тому що утворюються внаслідок зближення або змикання задньої частини спинки язика із заднім (м'яким) піднебінням;

3) язичкові (увулярні) – наприклад, франц. [ʁ]. Вони утворюються в результаті рухів язичка або всього м'якого піднебіння; пасивним органом при цьому є корінь язика;

4) глоткові (фарингальні) – наприклад, укр. [ґ] у слові *гроші*. Ці звуки утворюються внаслідок стискання глотки.

5) гортанні (ларингальні) – наприклад, араб. [h]. Вони утворюються в результаті змикання або зближення голосових зв'язок.

II. За способом творення шуму (за характером перешкоди) приголосні можна розділити на:

1) проривні, чи вибухові – перешкода створюється повним змиканням активного органа з пасивним. Прохід для повітря відкривається різко, під тиском видихуваного з легенів повітря. В артикуляції таких звуків (наприклад, укр. [б], [д],

англ. [d], [t]) є три елементи – зімкнення (імплюзія), витримка та вибух (експлозія), що відбуваються дуже швидко, це й визначає іншу назву вибухових – миттєві;

2) щілинні, чи фрикативні (від лат. fricare "терти"), чи спіранти (від лат. spirare "дую") – активний орган не змикається з пасивним, а, наближаючись до нього, залишає щілину. Повітряний струмінь, проходячи через цю щілину, третється об її край, внаслідок чого твориться характерний шум. Такими є, наприклад, українські [з], [ш], [х].

3) африкати (від лат. affricata – "притерта") – змикання, поступово розкриваючись, переходить у щілину; твориться немовби подвійний звук (наприклад, укр. [ч], рос. [ц]).

4) дрижачі, чи вібранти (від лат. vibrare – "дрижати") – активний орган ритмічно то змикається, то розмикається з пасивним (такі, наприклад, рос. та укр. [р]).

Іноді виділяють зімкнено-прохідні приголосні, при утворенні яких є одночасно і зімкнення, і прохід для повітря. Залежно від місця проходу струменя повітря їх поділяють на носові (наприклад, укр. [н], [м]) і бокові, чи ротові (наприклад, укр. [л]).

III. За роботою голосових зв'язок приголосні можна поділити на:

- 1) такі, що творяться з участю голосових зв'язок;
- 2) такі, що творяться без участі голосових зв'язок.

Враховуючи відносну силу шумових компонентів, приголосні можна поділити на **сонорні**, чи сонанти (переважає тон – наприклад, укр. [м], [н], [л], [р], [j]), і **шумні**, котрі, у свою чергу, поділяються на дзвінкі (шум переважає над тоном – наприклад, укр. [ж], [г]) і глухі (тон взагалі відсутній – наприклад, укр. [п], [ц]). Але, наприклад, в іберійсько-кавказьких мовах існує чотири ступені звучності: сонорні, дзвінкі, напівдзвінкі та глухі приголосні.

IV. Залежно від положення м'якого піднебіння розрізняють такі приголосні:

- 1) чисті (ротові) – при піднятому м'якому піднебінні прохід для видихуваного повітря в порожнину носа закритий, і повітря потрапляє до ротової порожнини

(наприклад, укр. [б], [х]);

2) носові – при опущеному м'якому піднебінні прохід до ротової порожнини для струменя повітря закритий, і він виходить через ніс (наприклад, укр. [м], [н]).

Залежно від **місця проходження струменя повітря при артикуляції** приголосних розрізняють серединні (повітря проходить уздовж ротової порожнини – наприклад, укр. [в], [с], [х]) і бокові, чи латеральні (лат. *lateralis* – "боковий") приголосні (струмінь повітря проходить з боків язика – наприклад, укр. [л]).

Основні типи приголосних можуть модифікуватися, набуваючи специфічного забарвлення завдяки т. зв. **додатковим артикуляціям**:

1. Палаталізація (пом'якшення). Ця додаткова артикуляція полягає в підйомі середньої частини спинки язика до твердого (середнього) піднебіння, що приводить до підвищення характерного для звука тону й шуму. Для деяких мов, наприклад української й російської, існує протиставлення фонем за цією ознакою: порівн., наприклад, укр. та рос. <т> і <т'>, <з> і <з'>. Стосовно середньоязикових середньопіднебінних звуків, то вони м'які за утворенням, це їхня основна артикуляція; вони не палаталізовані, а палатальні (наприклад, укр. і рос. [j]).
2. Веляризація (отвердіння) виникає внаслідок додаткового підняття задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння, що викликає зниження тону і шуму. Ця додаткова артикуляція, наприклад, властива російським та українським твердим приголосним. Задньоязикові задньопіднебінні звуки, для яких ця артикуляція є основною, називаються не веляризованими, а велярними (укр. [г], [к], [х]).
3. Лабіалізація (огублення) полягає в округленні та випинанні губ, що призводить до зниження й ослаблення верхніх частот (наприклад, лат. *aqua* "вода" – [ак'а]). У ряді мов, наприклад у деяких дагестанських, ця ознака диференціює фонему.

§ 6. Акустичні властивості звуків. Акустична класифікація голосних і приголосних

З погляду акустики звуки являють собою коливальні рухи повітря, які викликані коливаннями якого-небудь фізичного тіла, наприклад голосових зв'язок.

Звуки, викликані ритмічними, упорядкованими коливаннями, мають стійку частоту і називаються тонами.

Звуки, викликані аритмічними, неупорядкованими коливаннями, мають невизначену, мінливу частоту і називаються шумами.

Голосні звуки – тонові, шумні глухі приголосні – шумові, шумні дзвінки – шумо-тонові, сонорні – тоно-шумові.

Кожен звук, у тому числі і звук мовлення, володіє визначеними якісними характеристиками: висотою, силою і тембром, а також кількісною характеристикою, тобто тривалістю.

Висота акустично виражена в кількості повних (подвійних) коливань, тобто герц, у секунду: чим більше герц у секунду, тим звук вище, чим менше – тим нижче.

Людина сприймає звуки від 16 до 20000 Гц. Музичні звуки, які створені відповідними інструментами або голосом, звичайно мають частоту 60 – 600 Гц.

Сила (інтенсивність) звука – це кількість енергії, що проходить за 1 сек. через 1 см² площі, перпендикулярної напрямку звукової хвилі. Вона в основному визначається амплітудою (розмахом) коливань.

Між силою звука та його гучністю (сприйняттям цієї сили людиною) існує складна залежність, обумовлена висотою: звуки однакової сили, але різної висоти сприймаються як звуки різної гучності. Одиниця гучності – децибел.

У мові сила звуку пов'язана з типом наголосу, що називається силовим (динамічним), при якому наголошений голосний відрізняється від ненаголошеного своєю силою.

Тембр – це результат сукупності основного тону і парціальних (часткових) тонів (обертонів; від нім. *ober* – "верхній": обертони мають більшу, ніж основний тон, частоту), тобто результат складних коливальних рухів, що дають звукову хвилю.

Фізичне тіло коливається як у цілому (що дає основний тон), так і у своїх окремих частинах. Коливання частин дають обертони, що мають частоту, кратну основному тону. Так, якщо основний тон дорівнює 50 Гц, то обертон, створений половиною коливного тіла, буде дорівнювати 100 Гц, четверта частина дасть обертон у 200 Гц і т.д. Обертони є, як правило, гармоніками основного тону (гармоніка – будь-який звук, частота якого є кратною частоті даного звука). Причому тембр звука залежить не тільки від кількості і частот обертонів, що нашарувалися на основний тон, але і від співвідношення всіх амплітуд.

Тривалість – кількісна характеристика звука. Тривалість, тобто кількість часу, витрачена на вимову даного звука, може залежати від темпу мови. Ця т.зв. абсолютна тривалість інтересу для лінгвістики не являє. Важливою є в цьому плані відносна тривалість, що може бути фонетичною та фонологічною.

Фонетичний тип пов'язаний із рядом чисто фонетичних умов. Наприклад, в українській мові довгота голосних залежить від наголосу: більш довгими є наголошені голосні. В інших мовах довгота голосних може залежати від інших умов: положення звука в слові перед тим чи іншим приголосним, його місця в слові і т.д. Якщо різниця в довготі не є постійною ознакою певних звуків, то в таких мовах не можна виділити фонем, які протиставляються за довготою - короткістю; отже, довгота звуків обумовлена тільки фонетично.

При фонологічному типі довгота і короткість звуків є їх постійною ознакою, тобто в мовах, що характеризуються фонологічним типом довготи, є голосні фонем, протиставлені за довготою – короткістю: чеське *pás* "пояс" і *pas* "паспорт". Довгі й короткі голосні були в праіндоевропейській, праслов'янській, давньогрецькій, латинській та інших давніх мовах.

У 1955 р. учені Р. Якобсон (США), Г. Фант (Швеція) і М. Халле (США) створили акустичну класифікацію звуків мови, що носить універсальний харак-

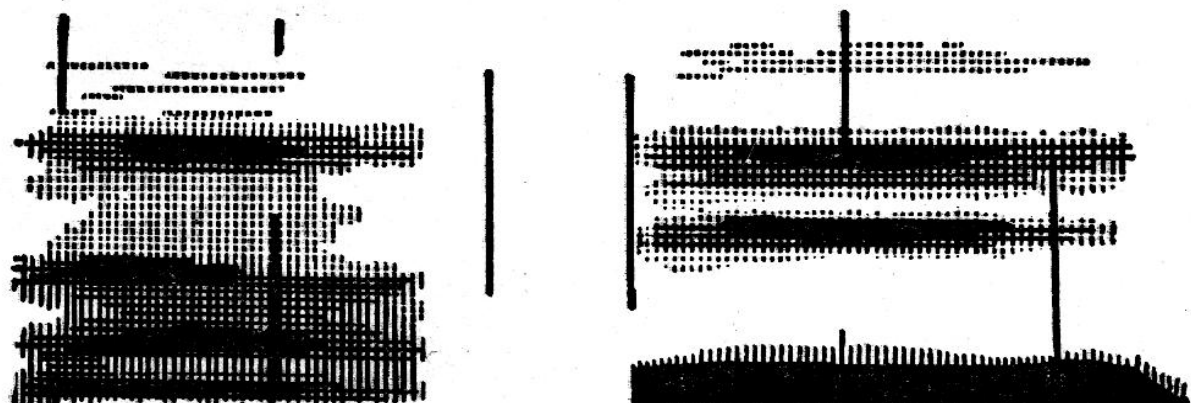

тер. Засновано цю класифікацію на аналізі спектру звука.

Що таке спектр звука? Якщо відкласти на графікові по горизонтальній вісі частоти, що складають звук гармонік у герцах, а по вертикальній вісі – значення інтенсивності в децибелах, то ми отримаємо спектр цього звука.

При різних положеннях мовних органів порожнини, розташовані вище гортані, являють собою немовби систему резонаторів, "налаштовану" відразу на кілька гармонік. Коли складний звук потрапляє в цю систему, то в ньому підсилюються частоти, що збігаються з резонансними, і послабляються всі інші. Ті тони звука, які отримали найбільшого підсилення під дією резонаторів, називаються формантами. Інакше кажучи, форманти – це області підсилення енергії в спектрі звука.

Оскільки звуки мови мають тривалість (довжина в часі), їхні спектри зручно подавати з урахуванням трьох характеристик: частоти, інтенсивності й часу. На таких спектрограмах по горизонталі відкладена тривалість, по вертикалі – частота, а про інтенсивність говорить ступінь потемніння різних ділянок спектрограми (див. мал. 8).

а)

б)

Мал. 8. Спектрограми:

а) російського голосного *a* зі складу *am*: загальна область формантного посилення ($F_{\text{осн.}} + F_1 + F_2$) – від 100 до 1500 Гц. F_3 – від 2600 до 3500 Гц.;

б) російського голосного *i* зі складу *im*: F_1 зливається з $F_{\text{осн.}}$. Верхня межа F_1 близько 350 Гц. F_2 – від 1500 до 1800 Гц. F_3 – від 2200 до 3500 Гц.

F_1 в основному характеризує положення голосних по вертикалі: чим більше частота F_1 , тим звук відкритіший (тим нижче його піднесення).

F_2 у цілому характеризує положення голосних по горизонталі: чим частота F_2 більше, тим звук більш передній.

Наприклад, російський [а] має частоти F_1 і F_2 приблизно 620 і 1070 Гц, російський [у] – 240 і 615 Гц, англійський [а] – 700 і 1100 Гц, англійський [u] – 450 і 1000 Гц. Таким чином, російський [а] та англійський [а] дуже близькі між собою, а ось російський [у] більш закритий і більш задній, ніж англійський [u].

Усі акустичні характеристики звуків можна виявити за допомогою приладу "видима мова". Це динамічний спектрограф, який передає на папері картину спектрів, що змінюється в часі, звуків мови.

Акустична класифікація звуків мови

(на прикладі звуків російської мови)

№ п/п	Ознака		Примітки
1	Вокальні Усі голосні і сонорні приголосні.	Невокальні Усі шумні приголосні.	Для характеристики звука за цією ознакою важливо, чи є в його спектрі формантна структура (чітко виражене регулярне підсилення певних частотних складових).
2	Консонантні Приголосні.	Неконсонантні Голосні.	Ця ознака пов'язана із загальним рівнем енергії в спектрі: у консонантних звуків рівень слабкий, у неконсонантних – високий.
3	Високі Усі голосні переднього ряду, із приголосних – зубні, передньо- та середньопіднебінні.	Невисокі (низькі) Голосні непереднього ряду, із приголосних – губні, задньопіднебінні.	Ця ознака визначається тим, у якій самій частині спектру – в області низьких чи високих частот – в основному розташовані складові.
4	Дієзні (підвищені) Голосні переднього ряду, го-	Недієзні Інші голосні, тверді з-голосні.	Дієзність – підвищення однієї чи декількох областей підсилення енергії.

	лосні непереднього ряду в позиції між м'якими приголосними, м'які приголосні.		
5	Бемольні (знижені) З голосних – огублені [o], [y]; із приголосних – ті, що сполучаються з огубленими голосними	Небемольні Всі інші звуки.	Бемольність – зниження декількох чи всіх складових спектру.
6	Перервані Усі проривні приголосні.	Неперервані (безперервні) Усі голосні та щілинні приголосні.	До перерваних належать звуки, в яких початок характеризується значною витратою енергії, яка потім не зростає. У неперерваних сила спочатку невелика, але поступово зростає.
7	Різкі Африкати, вібранти.	Нерізкі Всі інші.	У різких звуків витрата енергії різко неоднорідна.
8	Дзвінкі Голосні, сонанти, дзвінкі шумні приголосні.	Глухі Глухі шумні приголосні.	Дзвінкі звуки мають у своєму спектрі найнижчу (до 300 Гц) інтенсивну складову, яка відповідає основному тону звука. Цей тон створюється коливаннями голосових зв'язок.
9	Компактні Голосні середнього та нижнього піднесення, з приголосних – язикові піднебінні.	Дифузійні Голосні верхнього піднесення, із приголосних – губні та язикові зубні.	Компактність звука визначається відносною близькістю підсилених складових одне до одного й одночасно до центра спектра (1000 Гц); у дифузних цього немає.

§ 7. Зміни звуків у мовному потоці

Процес утворення звуків мови – артикуляція – складається з трьох фаз:

- 1) приступ, чи екскурсія (від лат. *excursio* – вибігання), – момент, коли активний орган виходить зі стану спокою і наближається до місця артикуляції звука;
- 2) витримка, чи експозиція (від лат. *expositio* – витримка), – частка секунди, протягом якої артикулюється звук;
- 3) відступ, чи рекурсія (від лат. *recursio* – повернення) – момент, коли активний орган залишає місце артикуляції і повертається до стану спокою.

В ідеалі мовний потік – це послідовна зміна артикуляцій окремих звуків. Але реальна картина набагато складніша: можливе накладення екскурсії наступного звука на рекурсію попереднього і т.п. Унаслідок цього виникають різноманітні зміни звуків.

Залежно від того, чи пов'язані ці зміни із сучасними фонетичними законами певної мови чи ні, розрізняють «живі» та історичні (традиційні) чергування. «Живим» є чергування звуків [б] // [п] у російській мові [зуби] - [зуп]. Прикладом історичних чергувань може служити чергування *з, к, х* // *ж, ч, ш* в українській мові (виникло в результаті 1-ї палаталізації задньоязикових у праслов'янській мові): *нога* – *ніжка*, *рука* – *ручка*, *соха* – *сошка*. Історичне чергування – результат фонетичних законів, що діяли в певній мові раніше (чи в мові-джерелі).

Залежно від того, пов'язані ці зміни звуків фонетичними причинами чи ні, розрізняють фонетичні та нефонетичні зміни. Приклад нефонетичних змін – чергування *о* // *Ѡ* у формах російського слова *ров* – *рѡа*. У російській мові давньоруські скорочені *ѡ* и *ѡ* у сильній позиції змінилися в голосні повного утворення [о] та [’э], а в слабкій – зникли. Утворилися чергування типу *сон* – *сна* (із *сънь* – *съна*), *день* – *дня* (з *дънь* – *дъня*). Але в слові *ров* кореневий голосний був голосним повного утворення, отже, повинне було бути *ров* – *рѡа* (з *ровъ* – *рѡа*). Чергування тут виникло за аналогією.

Залежно від того, чи обумовлені фонетичні зміни позицією (місцем) звука в слові чи впливом сусідніх звуків, розрізняють позиційні та комбінаторні змі-

ни.

Позиційні зміни

Позиційні зміни пов'язані з місцем звуку в слові й ґрунтуються на принципі економії мовних зусиль: на деяких ділянках мовного ланцюга мовний апарат працює "у повну силу", а на інші – "впівсили". В таких позиціях артикуляція нечітка.

1. **Редукція** (від лат. *reducere* – приводити в певний стан) **голосних**. Це послаблення артикуляції голосного, що веде до кількісно-якісних змін у ньому. Редукції підлягають ненаголошені голосні в мовах із сильним динамічним наголосом, тобто там, де є значні розходження в силі та тривалості вимови наголошених голосних (такою, наприклад, є російська мова).

Типи редукції:

а) **кількісна**: змінюється сила і тривалість артикуляції (наприклад, російські [и], [ы], [у] піддаються тільки кількісній редукції);

б) **якісна** (кількісно-якісна): ненаголошені голосні піддаються не тільки кількісним, але і якісним змінам (змінюються деякі фонетичні ознаки – наприклад, рос. *гóry* [ó] – *горá*[ʌ]).

2. Оглушення дзвінких приголосних в кінці слова.

Голосові зв'язки "не дотягують" до кінця артикуляції: наприклад, рос. *дуб* [дуп] – *дубы* [дубы]. Цей процес можна спостерігати в німецькій, турецькій, російській та інших мовах, але він не відбувається, наприклад, в англійській, французькій, українській, іспанській мовах.

3. **Леніція** (лат. *lenis* – слабкий) – послаблення приголосних. Так, у російській мові приголосний [j] у деяких позиціях, зокрема наприкінці слова, вимовляється як [j̥]; в іспанській мові приголосні [b], [d] на початку слова вимовляються як проривні, а в середині – як щілинні.

Комбінаторні зміни

Комбінаторні зміни обумовлені взаємодією конкретних звуків.

1. Асиміляція (від лат. *assimilatio* – уподібнення) - це уподібнення одного звука до іншого внаслідок впливу звуків одне на одного. В основі асиміляції теж лежить принцип економії мовних зусиль: ми прагнемо уникнути різкої зміни артикуляцій, яка неминуча, якщо звуки дуже відрізняються один від одного (наприклад, рос. *везти* – *ве[с'т']и*).

Типи асиміляції:

а) за характером взаємодіючих звуків:

- між голосними (наприклад, рос. розм. *куцьй* – *куцавейка* → *кацавейка*);
- між приголосними (наприклад, укр. *казка* → *ка[ск]а*);

б) за результатами (ступенем):

- часткова – таке уподібнення, при якому звуки наближуються за однією чи декількома артикуляційними ознаками, але не стають однаковими (наприклад, рос. *отбить* → *о[дб']ить* – асиміляція за дзвінкістю);
- повна – звуки, які взаємодіють, стають однаковими (наприклад, укр. *зшити* → *[шш]ити*, рос. *лётчик* → *лё[ч'ч']ик*);

в) за напрямком дії:

- прогресивна – попередній звук впливає на наступний (наприклад, рос. *просторіч. пе[н'з']ия* ← *пенсия* – асиміляція за дзвінкістю);
- регресивна – наступний звук впливає на попередній (наприклад, рос. *свадьба* від *сватать*);

г) за розташуванням контактуючих звуків:

- контактна (наприклад, укр. *молотьба* → *моло[д'б]а*);
- неконтактна, чи дистантна, дистанційна (наприклад, рос. *куцавейка* → *кацавейка*).

Особливим видом неконтактної асиміляції між голосними є т. зв. **сингармонізм** (від грец. *syn* – "разом" і *harmonia* – "зв'язок, співзвуччя"), властивий тюркським, фінно-угорським, тунгусо-маньчжурським і деяким іншими мовам. Так, у турецькій мові в одному слові не можуть співіснувати голосні переднього і непереднього ряду, і голосний суфікса змінюється в залежності від

кореневого голосного: тур. *taş* "каміннь" – *taşlar* "каміння" (-lar- – суфікс множини), але *ev* "будинок" – *evler* "будинки".

2. Дисиміляція (від лат. *dissimilatio* – розподібнення) – це розподібнення двох однакових чи досить близьких за характером звуків. Умова виникнення дисиміляції – труднощі вимови таких звуків (наприклад, рос. м'який → мя[х'к']ий: [м] і [к'] – зімкнені проривні, а [х'] – щілинний, тобто це дисиміляція за способом творення).

Типи дисиміляції:

а) за характером взаємодіючих звуків:

- між голосними (наприклад, укр. [ізіум] з тур. [üzüm]);
- між приголосними (наприклад, укр. кігті → кі[хт']і);

б) за напрямком дії:

- прогресивна (наприклад, в історії російської мови **февраль** замість **февварь** від лат. *februarius*);
- регресивна (наприклад, укр. нігті → ні[хт']і);

в) за місцем розташування взаємодіючих звуків:

- контактна (наприклад, рос. **что** → [шт]о);
- неконтактна (наприклад, рос. **февварь** – див. вище).

3. Акомодация (від лат. *accomodatio* – пристосування). Це процес, що відбувається між голосними та приголосними й полягає в пристосуванні артикуляції одного звука до характеру творення іншого (наприклад, у російському слові *мак* голосний [а] одержує носовий призвук, тому що екскурсія [а] накладається на рекурсію [м]; російські **а, о, у** в наголошеному складі під впливом м'яких приголосних, які знаходяться поруч, стають більш передніми і трохи більш верхніми, а на слух – більш високими, ніж поруч із твердими приголосними, – порівн., наприклад, *мат* – [м'ат] / *мать* – [ма'т'] / *м'ят* – [м'ат] / *мять* – [м'ат']). Акомодация може бути прогресивною та регресивною.

4. Вторинні фонетичні процеси (відбуваються на базі первинних).

А. Поява додаткових (зайвих) звуків, не виправданих етимологічно, але обумовлених прагненням до полегшення вимови:

а) **протеза** (від грец. prothesis – стояти попереду) – на початку слова (наприклад, рос. **восемь** < осьмь, порівн. осьминог);

б) **епентеза** (від грец. epenthesis – вставка) – у середині слова (наприклад, укр. **строк** < срок);

Б. Випадання звуків:

а) **апокопа** (грец. арокорē – усікання) – відпадання кінцевого ненаголошеного голосного, що приводить до усікання слова (наприклад, рос. **иль** < или, при звертанні – **мам** < мама);

б) **синкопа** (грец. synkorē – скорочення) – випадання звука або групи звуків усередині слова (наприклад, рос. **только** / укр. **тільки** < древнерус. **толико**);

в) **дієреза** (від грец. diairesis – розрив, поділ) – викидання звука, що пояснюється зручністю вимови. (наприклад, рос. **чувство** > чу[ст]во);

г) **гаплогія** (від грец. haplos – простий + logos – поняття, вчення) – випадання одного з двох однакових або дуже близьких складів чи звуків (наприклад, рос. **знаменосец** < **знаменоносец**).

В. Метатеза (від грец. metathesis – перестановка), **або перестановка звуків (складів)** у складі слова (наприклад, рос. **ладонь** < **долонь**, порівн. укр. **долоня**, ст.-слов. **длань**).

М. Злиття звуків – два звуки зливаються в один, який поєднує ознаки вихідних звуків (наприклад, рос. **де[ц]кий** < **детский**).

Д. Заміни звуків:

а) **субституція** (лат. substitutio – підстановка) – заміщення одного звука іншим, при взаємодії різних мов, мови і діалекту або діалектів, коли в мові(діалекті), немає відповідного звука мови-джерела (наприклад, у російському слові **шофёр** французький лабіалізований голосний переднього ряду середнього піднесення [o] замінено російським [’o]);

б) **гіперизм** – помилкова заміна звука з метою уникнути уявної субституції (наприклад, укр. просторіч. **фіст** < **хвіст**).

§ 8. Склад. Наголос. Інтонація

Склад

Мова у вимовному відношенні розпадається на мінімальні одиниці – **склади**.

Питання складу та складоподілу здавна цікавили лінгвістів. Стару теорію, що склад визначається наявністю голосного звуку (тобто скільки голосних, стільки і складів), що існувала в древніх греків та індійців, змінили потім **теорія мускульної напруги**, а також **експіраторна** та **сонорна** теорії. В артикуляційному аспекті склад характеризується в рамках **теорії мускульної напруги** й **експіраторної** теорії.

Теорія мускульної напруги говорить про різну мускульну напругу під час артикуляції. Вперше запропонована в 1929 р. французьким лінгвістом М. Граммом, ця теорія отримала розвиток у Л.В. Щерби.

Відповідно цій теорії, мовний потік вимовляється з послідовними посиленнями й послабленнями звукового ряду. Частина мовного потоку, що починається посиленням і закінчується послабленням, називається складом. У його вершині (центрі) є звук, який називається складотворчим (чи складовим), що може бути продовжений. Перед ним можливі нескладотворчі (нескладові) звуки (один чи декілька), наприклад *dé-re-vo*, *шкó-ляр*. Після складової фонемі може йти нескладотворчий звук або ряд таких звуків, що складають ланцюжок, який безупинно послаблюється, вони також називаються нескладотворчими, наприклад, *збір*, *друг*.

Стосовно складоподілу важливо враховувати різну вимову приголосних за силою мускульної напруги. 1-й тип – це сильнопочаткові приголосні, при яких напруга, сильна спочатку, потім поступово послаблюється, наприклад *вус*, *біб*. 2-й тип – сильнокінцеві, при яких приголосний починається зі слабкою напругою, яка збільшується на кінець звучання; сильнокінцеві утворюють початок складу, наприклад, *ввіз*. 3-й тип – двовершинні, які являють собою немовби сполучення сильнопочаткового із сильнокінцевим при послабленні сили напруги між ними; межа складу проходить усередині їх у момент найбільшого по-

слаблення, наприклад *в́ан-на*, *в́іл-ла*. Однак для російської мови двовершинні приголосні нетипові, характерні вони для італійської мови, наприклад *sette*, де складоподіл проходить у середині *tt*, так що приголосний немовби поділяється і сприймається як подвійний: сильнопочаткова його частина відходить до попереднього складу, а сильнокінцева – до наступного.

Експіраторна теорія, заснована на диференціації видиху і представлена, в основному, у роботах німецьких лінгвістів кінця ХІХ ст., вважає, що в мовно-му акті струмінь повітря виходить не плавно, а рухається поштовхами; кожному поштовху відповідає склад. Межею складу є момент найслабкішого видихування. Експіраторна теорія в розгорнутому вигляді представлена лінгвістом Стетсоном (1951р.), який вважав, що склад – це експіраторний поштовх. Навколо цього твердження розігралася суперечка, тому що експериментальні дослідження показують, що число складів не обов'язково збігається з числом поштовхів.

В акустичному аспекті склад характеризується з погляду **сонорної теорії**. Ще наприкінці ХІХ в. Сіверс і деякі інші вчені поєднували дихальний принцип і «звуковий», вважаючи, що в принципі склади поєднуються дихальним поштовхом, однак вершину складу утворить тільки звук, що який має певну звучність. Якщо ж обидва звуки мають однакову звучність, то вирішальну роль грає сила видихування.

Сонорна теорія була розвинена датським лінгвістом Й.О.Х.Есперсенем, який визначав склад як сполучення більш звучного (сонорного) елемента з менш звучним. Ця теорія отримала широкого поширення і прийнята багатьма лінгвістами (зокрема, Р.І. Аванесовим, О.М. Гвоздєвим, А.Л. Трахтеровим).

Й.О.Х. Есперсен побудував шкалу звучності, починаючи від звуків менш звучних ([п], [т], [до]) до максимально звучного [а]. Між ними розташовані в певному порядку і всі інші звуки мови, які утворюють 7 груп:

1) глухі:	а) проривні;
	б) щілинні;
2) дзвінкі:	а) проривні;

- б) щілинні;
- 3) сонанти: а) носові;
б) бокові;
- 4) дрижачі:
- 5) голосні високого піднесення:
- б) голосні середнього піднесення:
- 7) голосні низького піднесення:

Усередині цих груп є підгрупи, що також поділяються за принципом сонорності – більшої чи меншої.

Поділ на склади залежить не від абсолютної, а від відносної сонорності сусідніх звуків: скільки вершин сонорності – стільки складів. Вершиною складу може бути не тільки голосний, але і сонант; усе залежить від співвідносності сонорності звуків у мовному ланцюжку.

Теорія відносної сонорності має деякі недоліки: у мовному потоці можуть зустрічатися два голосних однакового ступеня сонорності, які можна вимовити як у два склади, так і в один склад, тоді як за сонорною теорією тут тільки одна вершина складу. Сонорна теорія не вирішує питання про складоподіл. Есперсен розумів недоліки сонорної теорії, тому він звернувся до фактора відносної сили звука, а не до відносної звучності. Якщо залучити цей фактор, то два звуки, які стоять поруч, однакової сонорності, але різні за силою, можуть бути сприйняті як два різних склади, а не як один.

У питанні про складоподіл Есперсен дає два типи приєднання приголосного до голосного: сильне примикання (якщо приголосний починається в момент сильного звучання голосного, то маємо сильне примикання, і склад виходить закритим, наприклад, в українській мові при вимові подвійних приголосних, а також у німецькій мові після коротких голосних) і слабке примикання (якщо приголосний починається в момент послаблення голосного, склад буде відкритим, наприклад, в українській мові при вимові простого приголосного між голосними, а також у німецькій мові після довгих голосних).

Таким чином, сонорна теорія в чистому вигляді не вирішує всіх питань, пов'язаних зі складом.

Лінгвісти К.Л.Пайк, О.В.Падучева та ін. приділяють великої уваги складу не тільки з фонетичного боку, але й з боку фонологічного, тобто функціонального.

Оскільки будь-який мовний акт має як артикуляційний, так і акустичний аспект (крім фонологічного), то склад і повинен розглядатися фонетично з цих двох точок зору. Тому комплексна артикуляційно-акустична характеристика складу вважається найбільш повною. В цьому плані багато лінгвістів характеризують склад з позицій сонорної та експіраторної теорії: склад – це звук або сполучення звуків різної звучності, які вимовляються (вимовлені) одним поштовхом видихуваного повітря.

Наголос

Наголос – це виділення одного зі складів у складі слова (чи слова в складі мовленнєвого такту – синтагми, або синтагми в складі фрази) різними фонетичними засобами (посиленням голосу, підвищенням тону в сполученні зі збільшенням тривалості, інтенсивності, звучності).

Розрізняються:

- *наголос у фонетичному аспекті:*

1) за силою видиху. Наголос силовий (динамічний, експіраторний, видихувальний), наприклад в українській мові;

2) за висотою тону (рухові голосового тону). Наголос музичний (мелодійний, тонічний, тоновий), наприклад у китайській, корейській, японській мовах; у поєднанні з експіраторним посиленням – змішаний, чи музично-видихальний – у шведській та норвезькій мовах, у менш помітній формі в сербській, хорватській та литовській мовах;

2) за довготою звука. Наголос кількісний (квантитативний, довготний), наприклад у новогрецькій мові;

- *наголос у морфонологічному аспекті:*

1) за прикріпленістю до визначеного складу в слові. Наголос постійний (стійкий, фіксований), наприклад у мовах чеській, угорській, фінській, естонській, латиській на першому складі; у французькій мові й у більшій час-

тині тюркських на останньому складі; у польській мові на передостанньому складі. Наголос вільний (різномісний), наприклад в українській мові;

2) **за можливістю переходу з одного складу на іншій**. Наголос нерухомий (зберігається на тому самому складі, тобто збігається з постійним). Наголос рухомий (може переходити в слові з одного складу на іншій), наприклад в українській мові;

3) **за наявністю додаткового наголосу**. Наголос головний (основний). Власне наголос, що виконує свою безпосередню функцію виділення одного зі складів у складі слова. Наголос другорядний (більш слабкий наголос, що зустрічається поряд з основним у багатоскладових, утворених із двох і більше основ слів);

- наголос у різних одиницях мови. Наголос складовий, пов'язаний зі зміною сили звука або рухом тону всередині складотвірної частини складу (наголос рівний, нисхідно-висхідний висхідно-нисхідний). Наголос словесне – виділення фонетичними засобами одного зі складів у двоскладовому або багатоскладовому слові. Наголос тактовий (синтагматичний) – виділення у вимові слова в межах мовного такту (синтагми);

- в аспекті інтелектуального й емоційного змісту висловлення. Наголос логічний (виділення у вимові будь-якого слова з метою підсилення його значеннєвого навантаження). Наголос емфатичний (виділення у вимові будь-якого слова з метою посилення його виразності в реченні).

Інтонація

Інтонація – ритміко-мелодійний бік мовлення, що служить у реченні засобом вираження синтаксичних значень та емоційно-експресивного забарвлення. Складовими елементами інтонації є:

1. **Мелодика мовлення**, здійснювана підвищенням та зниженням голосу у фразі, наприклад, вимова розповідного та питального речення.
2. **Ритм мовлення**, тобто чергування наголошених та ненаголошених, довгих і коротких складів (мова прози й віршована).

3. **Інтенсивність мовлення**, тобто сила або слабкість вимови, пов'язані з посиленням чи поослабленням видихування (промова на площі чи в кімнатній обстановці).
4. **Темп мовлення**, наприклад, швидкість або повільність протікання мовлення у часі й паузи між мовленнєвими відрізками (мова уповільнена і мова скоромовкою).
5. **Тембр мовлення**, тобто звукове забарвлення, яке додає мовленню тих чи інших емоційно-експресивних відтінків (тембр «веселий», «грайливий», «похмурий»).

Інтонація є істотною ознакою речення, одним із засобів вираження його граматичної оформленості (інтонація закінчена, незакінчена), модальності, цілеспрямованості (інтонація повідомлення, питання, спонукання), вираження синтаксичних відносин між частинами речення (інтонації перерахування, зіставлення, пояснення; інтонація клична, інтонація впровадження), вказівки на емоційне забарвлення (інтонація оклична).

§ 9. Фонема

Як відзначалося (§ 2), при вивченні звукових одиниць у лінгвістичному аспекті оперують не поняттям звука, а поняттям фонемі. Вчення про фонему створив І.О.Бодуен де Куртене. Він першим звернув увагу на протиріччя між великою кількістю звуків мовлення та малим числом «звуків мови», відображуваних на письмі буквами алфавіта. У фонемі І. О. Бодуен де Куртене і побачив мінімальну одиницю мови, що розрізняє звукові оболонки слів (порівн. рос. <вол> - <фол> - <кол> - <гол> - <дол> - <тол> - <пол> - <зол> - <мол> - <шол>). За Бодуеном, звуки мови можуть бути об'єднані в звукотипи, а ці звукотипи і є фонемі. Фонема реалізується в звуках мовлення, які виступають як її варіанти (алофони, відтінки). Так, у російських словах мад, мяд, мадь, мять фонема <а> представлена варіантами [a], [à], [á], [ã].

Сучасні фонологи визначають фонему як мінімальну звукову одиницю мови, що є елементом звукової оболонки морфем і слів і сприяє їхньому розрізненню.

Фонемі виконують такі функції:

- 1) **конститутивну** (від лат. *constituere* – складати, створювати) – фонема виступає як одиниця, з яких складаються морфемі й слова;
- 2) **дистинктивну** (від лат. *distinguere* – розрізняти, розпізнавати) – фонемі розрізняють звукові оболонки морфем і слів (наприклад, укр. бал – бар: <л> – <р>);
- 3) **ідентифікаційну** (від лат. *identificare* – ототожнювати), чи **перцептивну** (від лат. *percipio* – збирати, пізнавати) – функцію доведення до сприйняття – зведення звуків, що представляють фонему в мові, до звукотипу.

У 50-і роки ХХ ст. експериментальне дослідження, проведене Р. Якобсоном і його співробітниками, показало, що у всіх мовах світу в основі фонем лежать 12 пар розпізнавальних фонемних ознак. Сюди відносяться: голосний – приголосний, глухий – дзвінкий, твердий – м'який, носовий – ротовий, проривний – щілинний, передній – непередній тощо. Кожна мова використовує тільки частину цих ознак. Фонему можна представити як низку таких ознак. Розуміння фонемі як низки диференційних ознак пов'язано з ім'ям М.С. Трубецького («Основи фонології»).

У сучасній фонології загальноприйнятим є положення про те, що фонемі властиві **диференційні** (від лат. *differentia* – розбіжність, розходження), або розрізнявальні, та **інтегральні** (від лат. *intēger* – цілий, недоторканий) ознаки.

Диференційні ознаки – такі, завдяки яким фонемі розрізняються (наприклад, для французьких голосних назальність – диференційна ознака, що розрізняє <е> і <е>, <а> і <а>, <б> і <о>).

Загальні ознаки, який не можна використовувати для розрізнення фонем, називаються інтегральними. Так, для української фонемі <ч> твердість – інтегральна ознака, тому що в українській мові відсутня парна м'яка фонема.

В основі парадигматичних відносин між фонемі лежать фонологічні **опозиції** (лат. *oppositio* – протиставлення), тобто протиставлення фонемі за диференційними ознаками. Класифікація фонологічних опозицій була розроблена М.С. Трубецьким. Прикладом опозиції може служити протиставлення в ук-

раїнській мові <б> – <п> за глухістю – дзвінкістю і <б> – <б'> за твердістю – м'якістю.

Кілька опозицій, в яких протиставлення йде за загальною ознакою, утворюють **кореляцію** (лат. *correlatio* – співвідношення): наприклад, укр. <б> – <п>, <в> – <ф>, <д> – <т>, <з> – <с>, <ж> – <ш>, <г> – <х> та ін. (кореляція за глухістю – дзвінкістю).

Конкретні реалізації фонем залежать від її місця в слові й від оточуючих фонем: а) основний варіант – більш типове вираження фонем, у ньому чітко представлені її диференціальні ознаки; проявляється там, де умови вимови мінімально впливають на реалізацію фонем. Наприклад, рос. <а> – [а] – голосний середнього ряду, нижнього піднесення, нелабіалізований, виступає в наголошеному складі між твердими неносовими приголосними; б) фонетично обумовлені варіанти та варіації (позиційні й комбінаторні).

Розподіл фонем за вимовними позиціями називається дистрибуцією (від лат. *distributio* – розподіл). Методика дистрибуції дозволяє встановлювати фонем, їхні варіанти й індивідуальні особливості вимови. При цьому виникають 3 можливості:

- 1) контрольні звуки зустрічаються в тому самому оточенні й не змінюють значення слова (наприклад, нормативний український [p] і [p] гаркавий). Ці розходження несуттєві для мови;
- 2) контрольні звуки зустрічаються в тому самому оточенні, розрізняючи звукові оболонки слів; це різні фонем (порівн. укр. *бий* – *пий*, *балка* – *палка* і т.ін.);
- 3) контрольні звуки не зустрічаються в тому самому оточенні; це варіанти однієї і тієї ж фонем (порівн. рос. *мал*, *мать*). Такий випадок називається додатковою дистрибуцією.

У російській фонології склалися й успішно діють 2 фонологічних школи – Московська й Санкт-Петербурзька.

Московська фонологічна школа. (Р.І. Аванесов, П.С. Кузнецов, О.О.Реформатський, В.В. Іванов, С.М. Дмитренко та ін.) розглядає фонему в парадигматиці. Головне – єдність морфем. Наприклад, рос. *волы* – [в^лы] і ва-

лы – [в^лы], але перше слово утворене від *вол*, а друге – від *вал*, отже, у першому випадку виступає фонема <о>, а в другому – <а>.

Представники цієї школи розробили *вчення про сильні і слабкі позиції*. Сильна позиція – позиція максимального розрізнення фонем. Слабка позиція – позиція неповного розрізнення: фонема втрачає частину своїх диференційних ознак, тому її протиставленість іншим фонемам "змазується". Наприклад, рос. пруд – [ставок] і прут – [лозина].

Якщо в мові є пари фонем, що відрізняються тільки однією ознакою, втрата її в слабкій позиції приводить до нейтралізації фонологічної опозиції.

З поняттям позицій пов'язане розрізнення *варіантів* і *варіацій* фонем. Варіації – відтінки фонем, невеликі її зміни, що не збігаються з алофонами інших фонем. Наприклад, варіація рос. <а> – [ä] у слові <м'ат'>. Варіанти – звуки, що з'являються в слабких позиціях і збігаються з алофонами інших фонем. Наприклад, варіант рос. <а> – [ʌ], тому що цей звук збігається з алофоном фонемі <о> (див. вище).

Санкт-Петербурзька фонологічна школа (Л.В. Щерба, М.І. Матусевич, Л.Р. Зіндер, Л.Л. Буланін та ін.) розглядає дані проблеми інакше. Представники цієї школи говорять про позиційні обмеження для тих чи інших фонем; фонема розглядається в синтагматиці: головне – розпізнавальна функція фонемі. Оскільки у випадку рос. воли – [в^лы] і вали – [в^лы] фонема звукові оболонки слів не диференціює, то тут не різні фонемі, а та сама – <а>. Якщо ж узяти рос. "ноги" і "ногі" – [но'г'и] і [нлг'ú], то дані форми розрізняються завдяки тому, що в першому випадку виступає фонема <о>, а в другому – <а>.

Література

- Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка. – М., 1956.
- Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1, 2.
- Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. – М., 1970.
- Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова. – К., 1984.
- Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М., 1979.
- Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. – Одеса, 1996.
- Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М., 1990.
- Матусевич М.И. Введение в общую фонетику. – Л., 1959.
- Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии. – М., 1960.
- Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика. – К., 1969.
- Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова: Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. – К., 1981.
- Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1960.
- Українська мова: Енциклопедія. – К., 2000.

Зміст

Від авторів.....	3
§ 1. Фонетика і фонологія як розділ мовознавства.....	4
§ 2. Звуки мови. Аспекти їх вивчення.....	6
§ 3. Апарат мовлення.....	7
§ 4. Розходження між голосними та приголосними звуками.....	16
§ 5. Артикуляційна класифікація голосних і приголосних.....	16
§ 6. Акустичні властивості звуків. Акустична класифікація голосних і при голосних.....	23
§ 7. Зміни звуків у мовному потоці.....	28
§ 8. Склад. Наголос. Інтонація.....	33
§9. Фонема.....	38

Володимир Андрійович Глущенко

Юлія Владленівна Ледняк

Ірина Миколаївна Рябініна

Одиниці
фонетико-фонологічного рівня

Навчальний посібник

У навчальному посібнику розглянуто одиниці фонетико-фонологічного рівня, що вивчаються в курсах “Загальне мовознавство” і “Вступ до мовознавства” на філологічних факультетах. Посібник стане в нагоді як студентам, так і вчителям-словесникам, а також всім, хто цікавиться проблемами загальної фонетики і фонології.

Підписано до друку 30.05.2002 р. Формат 60×84 1/16. Ум. др. арк. 2,6.

Тираж 300 прим. Зам. № 39.

ТОВ “Лебідь”

83050, м. Донецьк-55, вул. Артема, 84.

«**ДОКУМЕНТ** Plus»

84116, м. Слов’янськ, вул. Г. Батюка, 19.